

ТОТАЛІТАРНИЙ КОНТРОЛЬ КУЛЬТУРНО-НАУКОВОЇ СФЕРИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 40-50-Х РОКІВ ХХ СТ.

Сірук Н.М., Кушпетюк О.І.

ВСТУП

З початком повномасштабного вторгнення росії на територію України у 2022 році життя українців повністю змінилося. Однак війна змінює не тільки умови життя, навчання, праці, але й його сутність. Більшість педагогів свідчить про те, що після 24 лютого в студентів та дітей у школах прокинувся інтерес до історії: національно-визвольна боротьба, опір загарбникам – усе, про що вони раніше лише читали в підручниках, нині відбувається на їхніх очах. Напевно пережитий особистий досвід історії викликав такий інтерес у суспільстві загалом.

Історичний тероризм кремля, спрямований проти суверенної України та нашого народу, мотивований ідеологічними, політичними і стратегічними цілями бункерних безумців. Він став одним із головних засобів боротьби за відновлення російської імперії, неможливої без інтелектуального і творчого українського ресурсу, полтавських чорноземів, родовищ корисних копалин Слобожанщини, східних і південних регіонів. Розрахований на виправдання численних історичних крадіжок в Україні та обґрунтування вторгнення росії на територію іншої держави з міжнародно визнаними кордонами і національною відособленістю історичний тероризм є злочином проти нашої країни й цивілізованого світу.

Нині ворог кидає нові виклики в інформаційній, медійній, культурній, освітній та інших сферах. Кожен український історик, незалежно від місця фізичного перебування, має робити свою справу – всіляко підтримувати ЗСУ, проводити фахові дослідження, комунікувати з іноземними колегами, ширити об'єктивну і коректну інформацію про Україну та її минувшину у ЗМІ та всесвітній мережі, змагатися з московськими ідеологемами й фальсифікаціями. Тільки так можна перемогти підступного й безжального ворога.

Отже, осмислення суспільно-політичних та культурних процесів, які відбуваються нині в Україні, неможливе без глибокого вивчення її історичного минулого. У здійсненні перетворень, які почалися в кінці ХХ – початку ХХІ ст., дуже важливо використати досвід і врахувати недоліки та помилки, яких припустились у попередні роки. Саме ці події активізували інтерес до вивчення тих періодів історії, що пов'язані з часом існування тоталітаризму та командно-адміністративної системи, зокрема повоєнного, останнього періоду сталінщини в Україні другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст., що постійно привертає увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства зростає також значення інтелектуального чинника, духовно-морального потенціалу, формування якого нерозривно пов'язано з діяльністю творчої інтелігенції. Вивчення історичного шляху української інтелігенції, здійснюване на основі нових методологічних підходів, набуває сьогодні, в умовах соціально-політичних трансформацій та війни в Україні, особливо актуального наукового і соціально-політичного змісту. Творча інтелігенція – досить динамічна група в структурі повоєнного радянського суспільства, яка перебувала в процесі неперервного розвитку, зростання, оновлення. Визначаючи соціальне обличчя творчої інтелігенції та її місце в суспільному розвитку в умовах апогея сталінізму, маємо зважати на неоднорідність мистецького середовища України та неоднакові відносини з владою, що позначалось на творчій і громадсько-політичній діяльності.

1. «Ждановщина» в Україні

Складним і суперечливим було суспільно-політичне життя України в післявоєнний період. Вирішення важливих політичних і господарських завдань вимагало подолання суттєвих недоліків у політичній та економічній діяльності, які були породжені режимом особистої влади Й. Сталіна й наклали відбиток на суспільне життя. Відбудова зруйнованого війною господарства проводилась шляхом безжалісної експлуатації робітників, селян-колгоспників та науково-технічної інтелігенції, а також кількомільйонної армії ув'язнених (так званих ворогів народу). На плечі народів СРСР непомірним тягарем лягали величезні витрати на розбудову військово-

промислового комплексу та озброєння, загалом на утримання багатомільйонної армії, карально-репресивних структур¹.

Задля відволікання уваги власного народу від болючих проблем і водночас скерування гніву широкого загалу на «підступні дії» міжнародного імперіалізму та внутрішніх ворогів як головних винуватців усіляких негараздів у суспільстві партійно-державна верхівка продовжувала використовувати відомі ще з 30-х років ХХ ст. та часів війни методи залякування загрозою розв'язання країнами Заходу, зокрема США, чергової антирадянської війни та розпалювання ненависті до «підступної діяльності внутрішніх ворогів – буржуазних націоналістів, космополітів та сіоністів – усіх агентів міжнародного імперіалізму».

На характері суспільного життя негативно позначився ідеологічний наступ сталінізму. Й. Сталін вважав, що світова війна завдала радянському суспільству серйозної ідеологічної шкоди. Найбільше занепокоєння викликало те, що мільйони радянських людей, які жили на окупованих територіях та працювали на примусових роботах у Німеччині, зазнали впливу західного способу життя. Оскільки ж саме Україна найбільше «скомпрометувала» себе тим, що її територію захопив ворог, основний ідеологічний контрудар сталінізм завдав українському народу.

Усі сподівання на демократизацію суспільно-політичного, культурного та економічного життя виявились марними. Україна залишалася складовою частиною унітарної, надцентралізованої держави, керівництво якої прагнуло до уніфікації всіх підконтрольних територій, утворення «братньої сім'ї народів».

Після війни в СРСР зберігалася жорстка централізація управління. Кожен крок місцевої влади узгоджувався з Москвою, на все потрібно було просити дозволу центру. Політика тоталітарного насильства над життям та діяльністю людей вимагала від партійно-державних кадрів певних якостей, готовності виконати будь-який наказ. У перші повоєнні роки з інших союзних республік, а особливо з Росії, в Україну були відряджені тисячі керівних працівників, які заміняли звільнені з роботи місцеві кадри. КП(б)У, як і раніше, не мала жодної самостійності і у своїй політиці керувалася вказівками з центру².

¹ Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік. Львів, 2005. 60 с.

² Україна: друга половина ХХ ст. Нариси історії. Київ, 1997. 352 с.

Політизація суспільства супроводжувалась ідеологізацією усіх сторін суспільного життя: від економіки до культури, побутових стосунків. В Україні, як і в інших республіках, відбувалось зрощення більшовицької партії та державної влади, завдяки чому було створено своєрідний симбіоз партії-держави. Основною вадою тоталітарної партії була її повна залежність від волі верхівки, власне, від однієї особи. В цьому проявлялась партійно-державна унітарність.

Держава стала головним апаратом диктатури партійної бюрократії, яка підім'яла під себе Ради депутатів трудящих. Формально проголошуючи гасла рівноправності націй, непорушної дружби народів, «вождь» спрямовував відповідним чином масово-політичну роботу компартійних організацій. В СРСР було розгорнуто шалену ідеологічну боротьбу проти всього національного, режим ігнорував специфіку розвитку різних націй, етнічних груп. Щонайменший прояв етнічного патріотизму, зокрема в Україні, розглядався як націоналізм³.

У перші післявоєнні роки реорганізовувалися органи управління: кількість відомств продовжувала збільшуватись, розростався управлінський апарат, особливо місцевого значення й підпорядкування. У березні 1946 року Раднарком УРСР перетворено на Раду Міністрів УРСР, уряду республіки підпорядковано низку республіканських міністерств, хоча всі ключові галузі господарства та суспільного життя залишалися під повним контролем союзного центру.

Уже в травні 1947 року була схвалена Постанова ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Ідеологічні заходи негайно підкріплювалися адміністративно-каральними як стосовно членів партії, так і щодо безпартійних. В результаті дій Л. Кагановича в деяких районах із партійних організацій було виключено 80–90% членів, за вісім місяців 1947 року в республіці змінилося майже 38% секретарів райкомів партії, 64% голів виконкомів, 2/3 директорів МТС⁴. Сподівання українців на післявоєнну лібералізацію суспільно-політичного життя не справилися. Репресії знову почали розгортатися в країні. Органи

³ Веселова О. Українське суспільство в 1945–1953 рр.: ідеологізація по-сталінськи. *Історичний журнал*. 2005. № 1. С. 88–96.

⁴ Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України*. 2003. Вип 7. Спеціальний. С. 483.

безпеки здійснювали жорсткий нагляд за населенням, кожним кроком і словом людини. Всі, хто побував на окупованій території, піддавалися прискіпливій перевірці. Уже в часи «відлиги» багато партійних, радянських і творчих працівників твердили, що роки перебування Л. Кагановича в республіці стали «чорними» для радянської України⁵.

Головна увага в цей період приділялася західним землям, її населення влада намагалася форсованими темпами «привести у відповідність» до радянської системи. За умов, коли Наддніпрянщина переживала трагедію голоду 1946–1947 років і труднощі відбудови, в західному регіоні УРСР розгорталася насильницька і всеохоплююча радянізація всіх сторін соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя краю, що викликало невдоволення широких верств населення.

Відродження культурного життя у повоєнні роки відбувалося з великими труднощами. За умов, коли першочергове значення відводилося відбудові важкої промисловості, відновленню транспорту, на інші сфери життя, насамперед соціальну, не вистачало коштів, тому не дивно, що культурне будівництво фінансувалося за так званим залишковим принципом. Установи культурного профілю, особливо клуби й школи, нерідко споруджувалися методом «народної будови», оскільки централізованих коштів не вистачало.

Варто нагадати, що в роки Другої світової війни, зокрема на її завершальному етапі, радянське керівництво дещо зменшило тиск на українське національно-культурне життя. Внаслідок цього з'явилися літературно-мистецькі твори про героїчне минуле українського народу, величні постаті українського минулого, а саме І. Богуна, Б. Хмельницького. Чимало з них були позначені талантом, але не позбавлені обов'язкових ідейних штампів. Однак після війни в умовах посилення «культу особи» політико-ідеологічний контроль сталінського режиму за українською культурою та наукою знову посилювався.

Ще однією обставиною, що позначилась на духовному житті радянського суспільства після війни, стало перебування мільйонів людей під час західного походу Червоної армії поза межами СРСР у так званому буржуазному світі. Це знайомство з чужою політико-економічною системою, іншим способом життя справило значний

⁵ Кожукало І. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 1940 – на поч. 50-х рр. *Український історичний журнал*. 1989. № 2. С. 14–25.

вплив на свідомість багатьох радянських громадян. Люди побачили життя за межами Союзу таким, яким воно було насправді, а не у змалюванні партійної пропаганди. Влада мала шукати ідейну протидію такому «ворожому» впливу.

Стратегічний курс партійно-державного управління всіма сферами життя в країні у перші післявоєнні роки полягав у зміцненні сталінського тоталітарного режиму за допомогою однопартійності, нетерпимості до інакомислення, заперечення плюралізму думок, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, особливо на творчу інтелігенцію, застосування насильства проти неї⁶.

Загалом у країні відбувався процес формування й усвідомлення нових підходів до оцінювання ситуації в країні, розуміння власного місця в суспільстві, розгортався пошук нових сфер і форм самореалізації в культурі й науці. Й. Сталін і правляча верхівка відреагували посиленням тиску на різні верстви населення, літературу, мистецтво, науку, всі сфери духовного життя. Влада розгорнула масштабні ідеологічні кампанії, придушуючи будь-які спроби непослуху, відступу від установлених канонів.

В умовах радянської партнократичної держави керівництво суспільними процесами зосереджувалося в апараті ЦК ВКП(б) та секретаріаті Й. Сталіна. Усі принципові питання культурної політики вирішувалися у відповідних відділах ЦК ВКП(б), зокрема пропаганди та агітації, науки і вишів. Будь-яка зміна в цій політиці обов'язково починалася з постанови ЦК партії, потім дублювалася та деталізувалася урядовими рішеннями на союзному та республіканському рівнях, а її здійснення суворо контролювала ієрархія республіканських ЦК та місцевих партійних органів.

Інакше кажучи, у післявоєнний період українська радянська культура залишалася під жорстким контролем тоталітарної системи. В СРСР національні культури союзних республік, за винятком російської культури, перебували під постійною загрозою звинувачень у «буржуазному націоналізмі». Українська культура і наука відчували таку загрозу особливо гостро, оскільки за кількістю населення і своїм господарським значенням УРСР посідала одне з ключових місць у Союзі РСР.

У зв'язку з цим центральна влада приділяла пильну увагу питанням керівництва ідеологічною роботою в Україні, в тому числі

⁶ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). Чернівці, 2002. 463 с.

у середовищі творчої і наукової інтелігенції. При цьому першочергове значення відводилось проведенню ідеологічних заходів у західних областях УРСР, де суспільна свідомість населення ще не відповідала радянським стандартам. Не випадково, що в повоєнний період у регіон було скеровано тисячі партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників, урядників від культури і науки, покликаних втілювати в життя «сталінську генеральну лінію».

Лише з 1944 року до середини 1946 року в західні області України зі східних областей УРСР, інших республік, передусім Росії, було направлено 66 тис. осіб. Серед них було чимало чиновників, представників бюрократичного апарату, які сліпо виконували партійні директиви і здійснювали «соціалістичні перетворення» – радянізацію цього регіону. Проте серед відряджених у західні області України налічувалось багато рядових вчителів, працівників культури, які, попри неминучу ідеологічну спрямованість, зробили практичний внесок у розвиток освіти та культури краю.

Протягом перших післявоєнних років тривала відбудова зруйнованих війною закладів культури. Відкривалися нові навчальні заклади, культурні установи, в тому числі в селах. Проте сталінське керівництво виявляло постійну недовіру до місцевих кадрів, вважало їх політично неблагонадійними, тому більшість керівних посад у закладах культури й науки у західних областях України займали кадри зі сходу, хоча часто вони не були готові до такої роботи, не знали місцевих умов, здебільшого не володіли українською мовою тощо.

Уже у 1946 році посилювалися звинувачення на адресу української інтелігенції в політичній неблагонадійності, «буржуазному націоналізмі». На початку цього року вийшла Постанова ЦК КП(б)У «Про підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-буржуазними націоналістами в західних областях УРСР у зв'язку з виборами до Верховної ради СРСР». Система практичних заходів, визначених у цій Постанові, передбачала продовження боротьби з інтелігенцією, спрямованої на встановлення повного контролю влади за культурою і наукою.

Аналізуючи стан української літератури, М. Бажан у 1946 році писав таке: «Україна перебувала під тимчасовою окупацією ворога <...> Отруйлива пропаганда українських націоналістів де-не-де лишила свої сліди. Треба зважити і на те, що в возз'єднаній українській радянській державі тепер перебувають мільйони нових радянських громадян, мешканців західних і Закарпатської областей

України, які виховувалися у буржуазному суспільстві, свідомість яких старанно обробляли українські націоналісти»⁷.

У культурно-мистецькому та науковому житті дедалі відчутніше відбувалась ідеологічна уніфікація творчості. Здійснено організаційну реінституціоналізацію всіх творчо-мистецьких угруповань та їхніх органів у централізовані спілки письменників, художників, композиторів, а також закріплено основний, фактично єдиний, метод творчості – метод соціалістичного реалізму⁸. Ще на початку 30-х років ХХ ст. цей метод було визначено як «правдиве, історично конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку»⁹.

Усе, що виходило за рамки соціалістичного реалізму, обов'язково вступало в конфлікт з політичною системою. Влада знову вдавалась до випробуваного методу тотального контролю над літературно-художнім процесом – до так званого класового підходу та принципу партійності під час оцінювання діяльності інтелігенції. Головний удар спрямовувався проти інтелігенції, творчий потенціал якої ще був спроможний значно впливати на морально-психологічну ситуацію в країні.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. керівництво більшовицької партії та радянського уряду прийняло десятки постанов, які давали поштовх для цькування, паплюження, морального та фізичного винищення найактивнішої у творчому і громадсько-політичному аспектах мистецької та наукової еліти. Почалася чергова кампанія ідеологічного тиску, інспірована тодішнім головним ідеологом СРСР А. Ждановим – секретарем ЦК ВКП(б) з ідеології, близьким помічником Й. Сталіна, що втілювалась у сумнозвісній політиці «ждановщини»¹⁰.

У 1946–1948 роках відбулася серія ідеологічних погромів, здійснених А. Ждановим за ініціативою Й. Сталіна. Доповіді А. Жданова, спрямовані на «викриття» різних «перекручень і хиб» у літературі, філософії, музиці, а також відповідні постанови ЦК ВКП(б) негайно дублювалися в Україні. Брутальні розноси

⁷ Стенограма (оригінали) совещания интеллигенции г. Львова о серьезных недостатках и ошибках в идеологической работе. 1946 год. *Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО)*, Ф. П. 3 (Львовский обком Компартии Украины), оп. 1, спр. 414.

⁸ *Культура українського народу*: навчальний посібник. Київ, 1994. 272 с.

⁹ Попович М. *Нарис історії культури України*. Київ, 1999. 728 с.

¹⁰ Баран В. *Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Львів, 1996. 448 с.

А. Жданова в дусі партійно-комуністичної непримиренності та російського націонал-патріотизму були сповнені ненависті до інтелігенції та інтелігентності, прикритої звинуваченнями у «формалізмі» та «відриві від життя».

За офіційним формулюванням, така боротьба скеровувалась проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». На практиці вона швидко перетворилась на кампанію насаджування російського шовінізму і викликала черговий погром культури неросійських народів, зокрема української національної культури та науки.

В Україні «ждановщина» набула форм гострої критики «буржуазного націоналізму», насамперед в історії та літературі. Партійне керівництво вимагало від українських культурних і наукових діячів дотримання принципів пролетарського інтернаціоналізму, що фактично означало відмову від національних засад творчості. Однією з ключових вимог того часу, що стосувалась української культури, стала вимога «тісніше зливалась з великою російською культурою»¹¹.

Початок ідеологічним кампаніям другої половини 40-х років поклала Постанова ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»» (серпень 1946 року). У ній грубо й несправедливо критикувалась творчість поетеси А. Ахматової і письменника М. Зощенка¹². Розпалений у Москві антиінтелігентський вогонь перекинувся в Україну, а подібний грубий і безцеремонний стиль «керівництва» творчою інтелігенцією поширився в усіх республіках.

Духовне життя суспільства було поставлене під жорсткий контроль, що заважало розвитку літератури, театру, кіно та мистецтва загалом, які стали першими об'єктами політико-ідеологічних нападок режиму в останній період сталінщини. Сфера ідеології розглядалась як один із головних «фронтів», на якому велася боротьба проти «українського буржуазного націоналізму», за якнайширше висвітлення в художній творчості проблем сучасності, оспівування радянської дійсності. У цей час постійно лунали заклики до розгортання більшовицької критики та самокритики.

¹¹ Сірук Н. «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.). Луцьк, 2013. 208 с.

¹² Аксенов Ю. Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции. *Кентавр*. 1991. № 10–12. С. 80–89.

У духовній культурі як важливій галузі суспільного буття сталінське керівництво особливу увагу приділяло «зміцненню її ідеологічних основ». У численних партійних постановах говорилося про підвищення ідейно-політичного рівня літератури, мистецтва і науки. Прояви національної свідомості, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя, відступ від офіційних стереотипів викликали звинувачення в українському буржуазному націоналізмі, антирадянщині і призводили до морального терору.

У серпні 1946 року відбувся перший після війни пленум ЦК ВКП(б), на якому лунали гострі звинувачення проти великої групи літераторів і науковців. Сам факт звернення до минулого українського народу, відтворення його самобутньої сутності вже вважався проявом буржуазного націоналізму. Для забезпечення «нового курсу» було схвалено низку партійних постанов, які відображали посилення репресивної політики та політичного контролю тоталітарної держави за культурно-науковою сферою. Всього за період із 1946 року до 1951 року було прийнято 12 найбільш значних за своїм характером постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідеологічних питань.

Ці постанови заклали ідеологічні підвалини для наступу на всі групи інтелігенції. Перед духовною розправою створювалась відповідна атмосфера: сипались огульні звинувачення, розгорталась публічна критика. Звичними стали упередженість в оцінках діячів науки та культури, вольові рішення, підміна справжньої критики «начальственным» окриком, самочинне й некомпетентне адміністративне втручання у творчу діяльність, заперечення елементарних художніх свобод.

У здійсненні політики «ждановщини» в Україні можна виділити кілька етапів. Перший етап охоплював 1946–1948 роки, коли була прийнята більшість постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, які стосувалися проблем культури і науки. У цей період вістря ідеологічної роботи партії в республіці спрямовувалось на викриття «буржуазно-націоналістичних помилок». Серед згаданих документів слід назвати Постанови «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець»», «Про журнал «Вітчизна»», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (1946 рік), «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України Постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда»

і «Ленинград»» (1947 рік), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з Постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі»» (1948 рік)¹³.

Ці розгромні постанови були присвячені питанням розвитку науки, літератури й мистецтва та спрямовувались на викриття різноманітних політико-ідеологічних «прорахунків», начебто допущених представниками української інтелігенції. Головні зауваження, сформульовані в цих постановах, стосувались проявів «національної обмеженості», «українського буржуазного націоналізму». Посилилися відверте публічне цькування, прямі звинувачення в «націоналізмі» відомих літераторів, зокрема М. Рильського (за твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави»), Ю. Яновського («Жива вода»), І. Сенченка («Його покоління»), О. Довженка («Україна в огні»)¹⁴, а також П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського¹⁵.

У цей період було гостро розкритиковано низку українських літературознавців, які брали участь у написанні «Нарису історії української літератури» і яких звинуватили у прихильності до «буржуазно-націоналістичної» концепції М. Грушевського, С. Єфремова та інших «ворогів». Розпочато викривальну кампанію, що спрямовувалась проти істориків, у працях яких містилися наукові ідеї та теорії, близькі тій же концепції М. Грушевського. З цих позицій різкій критиці піддано львівських учених, зокрема М. Кордубу, І. Крип'якевича, авторський колектив першого тому «Історії України» (за ред. М. Петровського). Прикладом грубого диктату в науці також стала серпнева сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна (ВАСГНІЛ), яка відбулася у 1948 році і на якій розпочато погром генетики, названої «буржуазною псевдонаукою».

Другий етап відкривала розгорнута ще одна масштабна кампанія, а саме «боротьби з космополітизмом, низькопоклонством перед Заходом». Характерною особливістю нового етапу ідеологічної кампанії стало те, що вона супроводжувалась відвертим

¹³ Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ, 1999. Т. 13. 304 с.

¹⁴ Стенограма пленума ССП України, состоявшегося 15 сентября 1947 года. *Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*. Ф. 1, оп. 23, спр. 4512.

¹⁵ Стенограма виступлення писателів України на приєме секретаря ЦК КП(б)У тов. Кагановича. 19 сентября 1947 года. *ЦДАГО України*. Ф. 1, оп. 23, спр. 4511.

антисемітизмом, негативний заряд якого накопичувався ще з часів війни. Після Другої світової війни центром притягання для багатьох радянських євреїв став Ізраїль, а спроби радянської дипломатії включити цю державу в орбіту своєї політики зазнали провалу. Відтоді сіоністський рух більшою мірою, ніж раніше, став ототожнюватися з антирадянським. Антисемітизм набув офіційного характеру.

Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію країни; не тільки розколоти інтелігенцію, але й певною мірою протиставити її іншим соціальним групам суспільства; розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес русифікації; відновити важливий чинник функціонування тоталітарного режиму – образ внутрішнього ворога, що в роки війни дещо відійшов у тінь.

Розправа з «безродними космополітами» спочатку в театральній критиці, а згодом і в інших сферах культури й суспільного життя припала на пік боротьби з так званими єврейськими буржуазними націоналістами і відбувалась на фоні арештів діячів єврейської культури. Їх переслідували за те, що вони начебто своїми проповідями «національного нігілізму», перш за все стосовно російського народу, і «низькопоклонством перед Заходом» допомагали імперіалістам нав'язувати всьому світу «англо-саксонську культуру». Цей термін згодом замінили іншим: «американський культурний імперіалізм», а його пропагандистам поставили в провину прагнення здійснити глобальну американізацію людства¹⁶.

В цей період велася активна й систематична «проробка» вчених, діячів мистецтва, літературознавців, біологів («вейсманістів-морганістів»), мовознавців, театрознавців, яким приписували, що вони потрапили під вплив Заходу, що «небезпечна хвороба низькопоклонства перед закордоном може вражати найменш стійких представників нашої інтелігенції, якщо цій хворобі не буде покладено край»¹⁷.

Говорячи про «боротьбу з космополітизмом», не можемо не згадати справу Єврейського антифашистського комітету (ЄАК),

¹⁶ Отчет, информация о проведении мероприятий по улучшению пропагандистской и идеологической работы на Украине в связи с решениями ЦК ВКП(б). *ЦДАГО України*. Ф. 1, оп. 70, спр. 440.

¹⁷ Шаповал Ю. *Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії*. Київ, 2001. 560 с.

зв'язок з яким інкримінували багатьом діячам єврейської культури¹⁸. Цей комітет, створений ще у 1942 році і очолений С. Міхоелсом, наполегливо протидіяв антисемітизму в СРСР, зокрема в Україні. Євреї-біженці, повертаючись у свої рідні оселі, відчували на собі той чи інший утиск, зверталися до комітету за допомогою, який клопотав за них перед органами влади. Діяльність ЄАК вступала в суперечність з відведеною йому роллю, сталінською стратегією розгортання державного антисемітизму як одного зі знарядь зміцнення тоталітарної системи.

Правлячий режим твердив, що ЄАК «забуває про класовий підхід, здійснює міжнародні контакти з буржуазними діячами і організаціями на націоналістичній основі». Влада дійшла висновку, що «діяльність комітету є політично шкідливою і нетерпимою», тому пропонувала ліквідувати ЄАК. У Постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 20 листопада 1948 року зазначалося, що ЄАК є «центром антирадянської пропаганди», отже, підлягає ліквідації. Слідство у справі про ЄАК тривало до квітня 1952 року, а в липні 1952 року військова колегія Верховного Суду СРСР присудила 13 діячів комітету до розстрілу¹⁹.

У січні 1949 року Оргбюро ЦК ВКП(б) ухвалило розгорнення пропагандистської кампанії проти «безродного космополітизму» та «антипатріотичних сил». Першим кроком до загальносоюзної тотальної чистки стала атака на театральних критиків. Уся тодішня система пропагандистських і виховних засобів була покликана боронити радянську людину від «розбещуючого» західного впливу. Саме цій меті підпорядковувалась боротьба проти «космополітів». Крім того, за її допомогою вчергове формувався образ «внутрішнього ворога».

Після керівних настанов з Москви почалося повсюдне викриття «антипатріотів» в Україні²⁰. Проведено масові репресії проти акторів і письменників, насамперед тих, хто творив на мові «ідиш», а також діячів культури, що хоч якоюсь мірою виявляли свою причетність до

¹⁸ Неправедный суд. Последний сталинский расстрел (Стенограмма судебного процесса над членами Еврейского антифашистского комитета). Москва, 1994. 399 с.

¹⁹ Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. 350 с.

²⁰ Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : збірник статей. Київ, 1996. 200 с.

єврейства та інтерес до його проблем²¹. Відгомоном цієї кампанії в Україні стало навішування ярликів «безродних космополітів» на відомих і талановитих літературних та театральних критиків, що призвело до негативних наслідків. Так, у літературі й театрі фактично зникло поняття мистецької школи; поглибилась ізоляція від надбань західної культури; остаточно зникла атмосфера творчої змагальності; театральна та літературна критика перетворилася із засобу стимулювання творчого розвитку на засіб втримання митців у рамках офіційного «соціального замовлення».

Монополія влади на визначення пріоритетних напрямів у науці й тотальний ідеологічний контроль чітко простежувалася в процесі широкомасштабних дискусій з питань філософії, мовознавства, які було розгорнуто на межі 40–50-х років ХХ ст.

Третій етап «ждановщини» тривав з 1951 по 1953 роки. Поштовхом до нової хвилі критики творчої інтелігенції стала редакційна стаття в газеті «Правда» у липні 1951 року «Проти ідеологічних перекохань в літературі» за вірш В. Сосюри «Любіть Україну». Цей вірш було названо «в основі своїй ідейно-порочним твором». Згодом розгортаються кампанії чисток у музиці: викриття «помилко» композитора К. Данькевича та автора лібрето О. Корнійчука в опері «Богдан Хмельницький».

Таким чином, в атмосфері тотальної несвободи митці змушені були продукувати відверто апологетичні, славословні твори, далекі від життєвих реалій. Партийна лінія А. Жданова та Л. Кагановича вимагала від українських культурних діячів, щоб українська культура «тісніше зливалася з великою російською культурою». У республіці під гаслами боротьби проти українського буржуазного націоналізму, космополітизму та сіонізму, а також клерикалізму та вейсманізму-морганізму було безпідставно розкритиковано багатьох діячів науки та культури, розформовано низку львівських наукових інститутів тощо.

Під особливим тиском перебувала західноукраїнська інтелігенція. Окрім тотального контролю з боку радянських та партійних структур, значну увагу їй приділяли радянські спецслужби. У Львові та інших містах західного регіону найлегше було шукати «відьом» з огляду на специфіку цього краю, високий рівень розвитку науки й

²¹ Шитюк М. Останній сталінський удар: післявоєнні репресії на півдні України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6. Київ, 2002. С. 468–489.

культури, національну свідомість населення, збройний опір новим окупантам. Саме тому в західних областях України боротьба проти «ворожої ідеології» набула особливо великого розмаху²².

Одним з головних завдань радянського керівництва було належне ідейне спрямування літературно-мистецької творчості, яка б відповідала панівній марксистсько-ленінській ідеології та виконувала певні функціональні завдання, зокрема політичні та виховні. Цій меті підпорядковувалась діяльність відповідних підрозділів партійного апарату, органів цензури, творчих спілок, зокрема Спілки радянських письменників і Спілки радянських композиторів, що стали суттєвим елементом у системі управління літературою та мистецтвом. Творчі спілки втілювали в життя принцип партійності літератури і пропагували метод соціалістичного реалізму, що служив засобом внутрішнього контролю за творчим процесом.

Партійні документи широко коментувались у редакційних та авторських статтях, виступах на численних зборах працівників культури та мистецтва. У них давалась спотворена оцінка духовного життя в республіці, висувалися надумані й необґрунтовані звинувачення на адресу провідних письменників та митців. Особливо гострої критики за так звані ідейні прорахунки зазнали О. Довженко, І. Сенченко, М. Рильський, Ю. Яновський, В. Сосюра, І. Вільде. За звинуваченнями в «буржуазному націоналізмі» виключено зі Спілки радянських письменників України П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського. На певний час у доробку багатьох митців запанувало псевдооптимістичне відтворення дійсності, кон'юнктурне відображення суспільного життя, внаслідок чого велика кількість тем, гострих проблем залишилась поза увагою тодішньої літератури.

Влада тримала під жорстким контролем також засоби масової інформації. Діяльність газет і журналів визначалася ідеологічною заангажованістю, що негативно впливало на культурні процеси в Україні. На вимогу партійних органів преса нерідко грубо й безапеляційно оцінювала доробок літераторів та митців, порушувала елементарні права свободи творчості. Це вчергове засвідчує, що за умов тоталітаризму неможливий вільний розвиток будь-яких напрямів мистецтва, адже внаслідок залякування інтелігенції режим гальмував і загалом унеможлилював творчу ініціативу. Редакції газет та журналів практично змагалися у виявленні митців, які своєю

²² Гльницький М. Драма без катарсису: сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття. Львів, 1999. 212 с.

творчістю «паплюжать ім'я радянського інтелігента», із завзяттям «розвінчували» їхні погляди. Положення редакційних статей всесоюзних та республіканських газет, усі настанови та рекомендації вважалися беззаперечними, бо походили з найвищої інстанції. Все, що друкувалося в центральній пресі, розглядалося на місцях як остаточний вердикт, який не підлягав оскарженню.

Значного ідеологічного тиску зазнало театральне та музичне життя республіки. Обов'язковим для репертуару стало переважання вистав на сучасні теми, які б оспівували пафос соціалістичного творення, будівничу енергію радянських людей. Згідно з партійними постановами, основним завданням мистецького життя в Україні другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст. мало стати активне пропагування політики радянської держави, здобутків країни у різних сферах економічного, соціального, духовного розвитку, оспівування братерства українського народу з російським народом.

Отже, визначимо основні форми та методи політико-ідеологічного контролю влади у галузі літератури та мистецтва:

- утвердження принципу партійності літератури та мистецтва, жорсткого підпорядкування їх партійній справі;

- встановлення диктатури одного стилю – соціалістичного реалізму, що змушував митців пропагувати ідеали соціалізму, радянський спосіб життя;

- нав'язування єдиного ідеологічного підходу, в тому числі так званого пролетарського інтернаціоналізму, за яким приховувалась русифікація національних культур;

- жорстка критика найменших відступів від політико-ідеологічних канонів, насамперед проявів «національної обмеженості», «буржуазного націоналізму»;

- ухвалення постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в галузі літератури та мистецтва, які ставали засобом впливу на громадську свідомість, «регулювання» творчого процесу;

- здійснення «соціального замовлення» в духовній сфері, визначення тематики літературних і мистецьких творів, репертуарів драматичних і музичних театрів;

- регламентація стильових прийомів, образних пошуків, літературно-мистецьких форм, які трактувалися як невід'ємний елемент цілісного ідейно-політичного сприйняття того чи іншого твору;

- діяльність творчих спілок, які постійно тримали в полі зору не тільки творчість, але й щоденне життя діячів літератури та

мистецтва, відомих майстрів і здібних початківців (замовлення на твори, визначення тематики, рецензування рукописів, публікація робіт, заохочення політичного конформізму, матеріальне і моральне стимулювання);

– діяльність органів цензури, що здійснювали ретельний нагляд за ідейно-політичним змістом літературних та мистецьких творів, їх відповідністю ідеологічним нормам (вичитка рукописів, робота з авторами, ідеологічне «наставництво», інформування партійних органів про всі випадки ідейно-політичних «відступів», не тільки попередній, тобто в рукописах, але й подальший контроль, тобто вже виданих творів);

– вирішення кадрових питань у галузі літератури та мистецтва, призначення на керівні посади перевірених партійних «бійців», у тому числі в західних областях України, а саме працівників зі східного регіону республіки²³.

Система прагнула цілковито підпорядкувати своєму впливу літературу та мистецтво, спрямувати їх у відповідний політичний та ідеологічний напрям, регламентувати найрізноманітніші прояви творчої активності та інтелектуального пошуку. Втручання режиму вело до деформації творчості митця, література й мистецтво були найбільш важливими та дієвими каналами формування культу особи Й. Сталіна. Однак і в такому важкому стані, попри всі труднощі, «проробки» й гоніння, митцям вдалося зберегти своє творче обличчя, створити цікаві самобутні твори, які стали відомими далеко за межами республіки.

У другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. розгорнулись масштабні ідеологічні «чистки» в галузі науки. Вони були спрямовані на подолання всіляких ідейних «відступів» і протидію «буржуазним впливам» на радянську науку. Ці ідеологічні кампанії торкнулися не тільки гуманітарних, перш за все суспільствознавчих, але й природничих дисциплін, навіть технічних наук, що служило загальній «мобілізації» радянських вчених на боротьбу за «ідейну чистоту» науки.

Головне вістря політичних кампаній у галузі суспільних наук було націлено проти «українського буржуазного націоналізму», в тому числі проти школи М. Грушевського. Влада розгорнула справжнє гоніння за вченими-істориками, у працях яких містились

²³ Сірук Н. «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.). Луцьк, 2013. 208 с.

наукові ідеї та теорії, що хоч якоюсь мірою збігалися з історичною концепцією М. Грушевського. З цих позицій різко критикувалася група вчених Інституту історії України АН УРСР, а також львівські історики, зокрема М. Кордуба, І. Крип'якевич, О. Терлецький.

Сталінське керівництво відводило суспільствознавцям невідчужну роль коментаторів і послідовників політичних рішень партії. Їхні дослідження розглядались фактично лише як форма ідеологічної роботи. Історики, філософи, мовознавці доводили, що впродовж усієї історії саме Росія була носієм прогресу, а її політика стосовно України мала велике прогресивне значення. Завдання кампаній у галузі суспільних наук полягало у пропаганді радянського патріотизму, перевихованні національно свідомої української інтелігенції, а за неможливості такого «перевиховання» – усуненні політично неблагонадійних.

Слід зауважити, що у всіх наукових установах і вищих навчальних закладах України була створена й на повну потужність функціонувала своя локальна «підсистема страху», базована перш за все на постійних «проробках» і «чистках». Цій же «підсистемі» служив режим тоталітарного підсилювання, доносительства, культивованій університетським керівництвом і його слухняними – добровільним чи з примусу – помічниками. На партійних зборах, засіданнях кафедр і радах факультетів, загальноміських зібраннях інтелігенції, різноманітних нарадах викривалися і таврувалися «носії ворожої ідеології» серед професорсько-викладацького складу та науковців загалом. Здійснювалися таємні нагляди за вченими, заохочувалися доноси й «сигнали» із записами нелояльних висловлювань.

Політичний контроль у галузі науки здійснювався в таких різних формах та методах:

1) видавалися постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, які мали настановчий, програмний характер, скеровували діяльність ідеологічних підрозділів партійних комітетів і піддавали жорсткій критиці наукові розробки вчених, найменші ідейні «ухили»;

2) організовувалися обговорення партійних постанов з ідеологічних питань у творчих спілках, навчальних закладах, наукових установах тощо, які перетворювалися на публічні політико-ідеологічні «проробки» і мали застерегти представників наукової інтелігенції від будь-яких «відступів» від офіційних канонів;

3) ретельній і всеосяжній цензурній перевірці піддавалися всі рукописи наукових праць, в тому числі монографій, брошур, статей, докладно визначалося коло «закритих» проблем, заборонених

сюжетів і тем, повторній перевірці підлягала навіть частина вже опублікованих видань (так званий наступний цензорський контроль);

4) із фондів загального користування наукових бібліотек вилучався значний масив літератури, яка була кваліфікована партійними органами та цензурою як ідеологічно шкідлива, політично ворожа і яка зберігалася в закритих, фактично недоступних дослідникам сховищах (у так званих спецфондах);

5) важливими засобами політичного контролю за наукою були партійний нагляд за відбором, призначенням, переміщенням наукових кадрів, перш за все керівних щаблів, звільнення з певних посад чи навіть усунення з роботи всіх політично непевних, ідейно невідповідних працівників;

6) всіляке заохочення політичного конформізму, публічних виявів відданості пануючому режиму, моральне й матеріальне (через премії, відзнаки, нагороди тощо) стимулювання політично благонадійних і соціально активних осіб;

7) гострій критиці піддавалися будь-які прояви національної свідомості, національного патріотизму, які незмінно засуджувалися під іменем «буржуазного націоналізму», разючим прикладом чого стали нападки на концепцію М. Грушевського, представників його наукової школи;

8) закривалися наукові центри та установи, які допускали прояви «національної обмеженості», насамперед у західному регіоні України, а саме львівські відділи інституту історії України, інституту економіки, інституту літератури ім. Т. Шевченка АН України; відбувся «добровільно-примусовий» переїзд провідних львівських наукових кадрів до Києва;

9) практикувалися різні форми ідеологічного впливу на наукову інтелігенцію, в тому числі проведення методологічних семінарів, виїзних наукових сесій провідних інститутів Академії наук УРСР, на яких обговорювалися політико-ідеологічні аспекти окремих наукових проблем, питання підвищення ідейного рівня роботи вчених тощо.

Крім того, сталінське керівництво всіляко прагнуло ізолювати радянську науку від світового наукового процесу, не допустити «ворожого впливу» західних учених на вітчизняних дослідників, що отримало разючий вияв у боротьбі з «безродним комополітизмом», «низькопоклонством перед Заходом», а також у запереченні цілих наукових напрямів і шкіл, які трактувались як «буржуазні»,

«немарксистські», а тому як «псевдонаукові» (гоніння на генетиків, кібернетиків тощо).

2. Цензура як метод ідеологічного контролю

Одним з ключових елементів політико-ідеологічного контролю за культурою та мистецтвом була цензура. Вона здійснювала щоденний нагляд за роботою газет, журналів, видавництв, за театрами, музеями, бібліотеками, радіомовленням тощо. Вона, так би мовити, просіювала різноманітні інформаційні потоки, щоб не допустити будь-яких, навіть найменших відступів від визначених ідейних стандартів. У липні 1946 року було створено Головне управління у справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР, іншими словами, Головліт УРСР. Цей орган цензурського контролю керувався низкою документів, насамперед «Переліком відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі». Головліт УРСР мав стояти на сторожі політичних, ідеологічних, військово-економічних інтересів режиму.

У післявоєнний період на всю територію СРСР, у тому числі в Україну, потрапила велика кількість іноземної літератури. За джерелами надходжень вона поділялась на три основні категорії, а саме трофейну; поточну (надходила за підпискою); літературу, яку отримували органи цензури як подарунки від різних іноземних громадських організацій. У зв'язку з цим в органів цензури з'явився новий напрям діяльності – опрацювання численної трофейної літератури, що потрапила в країну після війни. Загальна кількість цієї літератури, що надійшла в Радянський Союз, переважно німецькою мовою, нараховувала декілька мільйонів примірників²⁴.

В одному з документів, що стосувався роботи органів цензури, начальник Головліту УРСР К. Полонник зазначав, що до міністерств, підприємств та установ із Німеччини, інших країн надходить трофейна література, серед якої «є антирадянські матеріали, що підлягають вилученню та знищенню на місці». В Україні трофейна література була отримана в 14 областях, більш як 100 організаціях у кількості 213,6 тис. примірників. У 1947 році Головліт СРСР розіслав усім міністерствам накази, які визначали порядок надходження й

²⁴ Записки, справки місцевих партійних органів, Главліта СССР, ВЦСС с заключениями сектора культурно-просветительских учреждений по вопросам работы библиотек, об изъятии политически вредных книг. *РГАСПИ*. Ф. 17, оп. 132, д. 97.

використання трофейної літератури, яка обов'язково мала проходити цензуру²⁵. Як правило, таку літературу тримали в закритих книжкових фондах бібліотек, забезпечивши її «недоторканність».

У червні 1947 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про збереження державної таємниці, що поживило діяльність органів цензури. Тоді ж Головліт СРСР звернувся з пропозицією до Ради Міністрів СРСР зобов'язати керівників міністерств, відомств та організацій самим визначити коло питань і відомостей, які не можна друкувати відкрито. На підставі одержаних пропозицій навесні 1948 року союзний уряд прийняв документ, яким визначив коло відомостей, що становлять державну таємницю і не можуть публікуватися у відкритій пресі²⁶.

Одним із важливих напрямів діяльності органів цензури в цей період був ретельний контроль за букіністичними магазинами. 19 липня 1947 року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальну Постанову «Про контроль за торгівлею букіністичною літературою». За вимогою керівних партійних органів була проведена суцільна перевірка всіх магазинів України, які торгували букіністичною літературою, щоб не допустити порушень правил торгівлі такою літературою та вимог цензурського контролю.

У вересні 1947 року керівник Головліту УРСР К. Полонник доповів секретарю ЦК КП(б)У з питань ідеології К. Литвину, що в республіці встановлено жорсткий контроль за букіністичною торгівлею. За його словами, кожні 3–5 днів цензори облітів перевіряли літературу, що надходила до мережі; двічі на місяць цензори без попередження перевіряли книжкові фонди букіністичних магазинів. Такий порядок забезпечував постійний нагляд за роботою книгарень і за фондом літератури, яка в них перебувала.

Значну увагу органи цензури приділяли роботі бібліотек. Упродовж 1947 року вони провели ревізію книжкових фондів усіх бібліотек України. Однак ця ревізія не дала належного ефекту, оскільки питання вилучення «шкідливої літератури» залишалося до кінця не врегульованим, тому Головліт СРСР видав «Зведений

²⁵ Записки Главлита и заключения сектора издательств о работе Главлита и предложение по усилению охраны государственной охраны государственной тайны, об изъятии некоторых книг из библиотек общего пользования и книготорговой сети. *РГАСПИ*. Ф. 17, оп. 132, д. 149.

²⁶ Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. *Сучасність*. 1994. № 6. С. 104–117.

список літератури, що підлягає вилученню з бібліотек громадського користування». Цей список охоплював понад чотири тисячі назв книг, які потрапили в число заборонених згідно з наказами цензури за 1933–1947 роки²⁷.

В одній з постанов Головліту УРСР, яка стосувалася перевірки книжкових фондів у бібліотеках України, вказувалось на «засміченість ворожою, буржуазно-націоналістичною літературою книжкових фондів бібліотек», особливо в західних областях республіки. З огляду на такий стан речей Рада Міністрів УРСР зобов'язала Головліт УРСР провести чергову перевірку книжкових фондів у всіх бібліотеках України, щоб виправити виявлені недоліки²⁸.

Місцеві органи влади мали підібрати в кожній області групи по 10–15 кваліфікованих спеціалістів, здатних здійснювати заплановані перевірки. З книготорговельної мережі та бібліотек громадського користування було вилучено чимало видань, таких як «Нарис історії української літератури» (за ред. С. Маслова, Є. Кирилюка), «Історія України – короткий курс» (за ред. С. Білоусова, П. Гуслистого, М. Петровського), всі твори М. Грушевського і В. Винниченка за всі роки та усіма мовами²⁹.

Окрім того, з другої половини 40-х років ХХ ст. існував зведений список «політичної шкідливої літератури», який нараховував 7 тис. назв книжок, що підлягали вилученню з бібліотек загального користування. Серед інших вилученню підлягали твори авторів, які стали жертвами ідеологічних кампаній, проведених в останній період сталінщини, зокрема проти «буржуазних космополітів», «критиків-антипатріотів», вчених-генетиків.

У січні 1949 року Головліт СРСР виробив «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі». Було запроваджено жорстокіші обмеження змісту друкованої продукції та повну заборону видань з окремих питань, зокрема про наявність і діяльність науково-дослідних та інших закладів, що займалися проблемами атомної енергетики та ракетної техніки. Цього ж року

²⁷ История советской политической цензуры: документы и комментарии. Москва, 1997. 672 с.

²⁸ Приказы Главлита УССР при СМ УССР по основной деятельности за 1946 год. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАДОВУ)*, Ф. 4605 (Главное управление по делам литературы и издательств при Совете Министерства УССР), оп. 1, спр. 11.

²⁹ Приказы Главлита УССР по основной деятельности за 1951 год. *ЦДАДОВУ*. Ф. 4605, оп. 1, спр. 38.

було створено спеціальний відділ цензорського контролю науково-технічної літератури.

Задля неухильного виконання владних директив в усіх обллітах здійснювалися відповідні перевірки, проводилися заняття з вивчення переліків, інструкцій, введено складання цензорами «техмінімуму» (знання основних відомчих документів). Начальників республіканських, крайових органів цензури, керівників обллітів зобов'язували підвищувати вимогливість до контрольованих видань та відповідальність за їхній політико-ідеологічний зміст.

Згідно з інструктивними документами Головліту УРСР, про всі недоліки ідеологічного характеру належало інформувати місцевих партійних керівників, щоб вони впливали на редакторів газет і журналів, керівників видавничих організацій, які санкціонували до друку твори з ідеологічними хибамі. Начальники республіканських голівлітів були зобов'язані спеціальними донесеннями інформувати союзний Головліт про всі випадки затримки друкованих матеріалів та радіопередач.

Перед надходженням у продаж вся література, що закуповувалась книгарнями, підлягала обов'язковій цензорській перевірці. Посилювався нагляд за вивезенням літератури і тими виданнями, які надходили з-за кордону. Лише за 1946–1949 роки було заборонено для відкритого користування понад 441 тис. іноземних видань і здійснено понад 32 тис. вилучень літератури, що надійшла до СРСР³⁰.

Адміністративно-тоталітарний режим усілякими засобами, аж до різноманітних репресій, утверджував притаманні йому ідеологічні догми, прагнув сформувати відповідну суспільну свідомість, комуністичний світогляд громадян. Така спрямованість державної політики гальмувала розвиток української культури й завдавала великих втрат інтелектуальному потенціалу нації.

ВИСНОВКИ

У повоєнні роки в СРСР завершилось формування радянської тоталітарної системи. У цей період відбувалось подальше посилення контролю держави за всіма сферами життя суспільства, в тому числі за розвитком культури та науки. В умовах гострої суспільно-політичної боротьби в Україні, розгортання масового національно-визвольного руху на західних землях сталінське керівництво

³⁰ Записки, письма, телеграмми, справки місних партійних органів о стенограмме совещания работников центральных газет и журналов по поводу разоблачения космополитов и формалистов : Проект постановления ЦК ВКП(б). *РГАСПИ*. Ф. 17, оп. 132, д. 116.

жорстоко придушувало навіть найменші прояви національних почуттів, національного патріотизму, зокрема в середовищі творчої та наукової інтелігенції. Одним із завдань культурної політики влади було ідейне спрямування літературної і мистецької творчості. Цій меті підпорядковувалась діяльність відповідних підрозділів партійного апарату, органів цензури, творчих спілок, зокрема Спілки радянських письменників і Спілки радянських композиторів, що стали суттєвим елементом у системі управління літературою та мистецтвом. Творчі спілки втілювали в життя принцип партійності літератури й пропагували метод соціалістичного реалізму, що служив засобом внутрішнього контролю за творчим процесом.

У досліджуваний період сталінський режим розгорнув масштабні політико-ідеологічні кампанії, відомі під назвою «ждановщини». Вони служили одним із засобів політико-ідеологічного контролю тоталітарної влади за творчою і науковою діяльністю інтелігенції, духовним життям суспільства. Вістря партійної критики було спрямовано на подолання самотнього національного змісту, особливого національного колориту української літератури, мистецтва та науки, а також на «викриття українського буржуазного націоналізму». У другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. вийшла низка ідеологічних постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, які скеровували здійснення політичного контролю за культурою та наукою. Всі ці постанови містили гостру критику «буржуазного націоналізму», «проявів аполітизму», заклики до розгортання більшовицької критики й самокритики, а також вимагали від письменників, митців і вчених особливої уваги до проблем сучасності, оспівування радянської дійсності.

Погромні ідеологічні кампанії були реакцією на розгортання і поглиблення «холодної війни»; способом посилення культурно-ідеологічної ізоляції країни; формою зміцнення тотального політико-ідеологічного контролю за суспільними процесами; засобом реанімації образу внутрішнього ворога – важливого фактору функціонування тоталітарного режиму; методом нейтралізації активної, патріотично налаштованої національної еліти.

Влада тримала під жорстким контролем засоби масової інформації. Діяльність газет і журналів характеризувалася ідеологічною заангажованістю, що негативно впливало на культурні процеси в Україні. На вимогу партійних органів преса нерідко грубо й безапеляційно оцінювала доробок літераторів та митців, порушувала елементарні права свободи творчості. Редакції газет та журналів практично змагалися у виявленні митців, які своєю

творчістю «паплюжать ім'я радянського інтелігента», із завзяттям «розвінчували» їхні погляди. Все, що друкувалося в центральній пресі, розглядалося на місцях як остаточний вердикт, який не підлягав оскарженню.

У механізмі політичного контролю, що здійснювався сталінським режимом в духовній сфері, велике значення мали утвердження принципу партійності літератури, мистецтва та науки; нав'язування єдиного ідеологічного підходу, в тому числі так званого пролетарського інтернаціоналізму, за яким приховувалась русифікація національних культур; здійснення «соціального замовлення», визначення тематики й змістового наповнення літературних, мистецьких і наукових творів; використання творчих спілок, академічних структур, навчальних закладів для «регулювання» творчої діяльності; систематичні цензорські перевірки та періодичні публічні викривальні кампанії тощо. Влада не допускала жодних відхилень від ідеологічних канонів, визначених зверху та зафіксованих в офіційних документах. Не лише цензори, але й самі митці, примушені обставинами, здійснювали щоденний нагляд за ідейною «чистотою» власної творчості. Безпідставно звинувачені й публічно спалювані письменники, митці та науковці змушені були писати листи-покаяння, в яких визнавали свої «помилки».

Режим сталінського тоталітаризму, політична цензура, принципи партійності і класовості в науці й культурі справили негативний вплив на розвиток духовного життя в Україні. Осмислення трагічних наслідків культурної ситуації повоєнних років, політичного та ідеологічного протистояння, врахування уроків минулого переконують у тому, що тільки шляхом утвердження національно-культурної цілісності, об'єднання демократично налаштованих інтелектуальних сил можна зберегти духовні надбання народу, пізнати свою історію, відновити її забуті сторінки.

АНОТАЦІЯ

В сучасних умовах, у період широкомасштабного наступу сусідньої держави на нашу державу, особливого значення набуває відродження національної історичної пам'яті, тому значний науковий і пізнавальний інтерес становить дослідження культурно-мистецького та духовного життя в Україні другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст., зокрема політичного контролю сталінського режиму за літературою, мистецтвом і наукою, творчою діяльністю та науковим пошуком інтелігенції. Ці проблеми отримали певне відображення в науковій літературі, проте українська

історіографія все ще перебуває на початковому етапі вивчення механізмів політичного контролю тоталітарної держави за культурно-науковою сферою.

Актуальність дослідження зумовлена потребою об'єктивно відтворити сутність, форми й методи політико-ідеологічного контролю в галузі літератури, мистецтва і науки, визначити його вплив на подальше національно-культурне життя українського народу, а також віддати шану пам'яті тисячам безневинних жертв, які на своїх плечах винесли неймовірні труднощі і тим самим сприяли збереженню національної самобутності українського народу та його культури. У статті висвітлюються та аналізуються ідеологічні процеси («ждановщина») в історії України повоєнного періоду, вплив політичного контролю на культурно-мистецьку та наукову область загалом. Масштабні кампанії служили одним із засобів політико-ідеологічного контролю тоталітарної влади за творчою і науковою діяльністю інтелігенції. Вістря партійної критики було спрямовано на подолання самобутнього національного змісту, особливого національного колориту української літератури та мистецтва, а також на «викриття українського буржуазного націоналізму».

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксенов Ю. Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции. *Кентавр*. 1991. № 10–12. С. 80–89.
2. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів, 1996. 448 с.
3. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. *Сучасність*. 1994. № 6. С. 104–117.
4. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ, 1999. Т. 13. 304 с.
5. Веселова О. Українське суспільство в 1945–1953 рр.: ідеологізація по-сталінськи. *Історичний журнал*. 2005. № 1. С. 88–96.
6. Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України*. 2003. Вип. 7. Спеціальний. С. 483.
7. Записки Главлита и заключения сектора издательств о работе Главлита и предложение по усилению охраны государственной охраны государственной тайны, об изъятии некоторых книг из библиотек общего пользования и книготорговой сети. *Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ)*. Ф. 17, оп. 132, д. 149.

8. Записки, справки местных партийных органов, Главлита СССР, ВЦСС с заключениями сектора культурно-просветительских учреждений по вопросам работы библиотек, об изъятии политически вредных книг. *РГАСПИ*. Ф. 17, оп. 132, д. 97.

9. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. Москва, 1997. 672 с.

10. Ільницький М. Драма без катарсису: сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття. Львів, 1999. 212 с.

11. Кожукало І. Вплив культури особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 1940 – на поч. 50-х рр. *Український історичний журнал*. 1989. № 2. С. 14–25.

12. Культура українського народу : навчальний посібник. Київ, 1994. 272 с.

13. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). Чернівці, 2002. 463 с.

14. Неправедный суд. Последний сталинский расстрел (Стенограмма судебного процесса над членами Еврейского антифашистского комитета). Москва, 1994. 399 с.

15. Отчет, информация о проведении мероприятий по улучшению пропагандистской и идеологической работы на Украине в связи с решениями ЦК ВКП(б). *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*. Ф. 1, оп. 70, спр. 440.

16. Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1999. 728 с.

17. Приказы Главлита УССР по основной деятельности за 1951 год. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ)*. Ф. 4605, оп. 1, спр. 38.

18. Приказы Главлита УССР при СМ УССР по основной деятельности за 1946 год. *ЦДАВОВУ*. Ф. 4605 (Главное управление по делам литературы и издательств при Совете Министерства УССР), оп. 1, спр. 11.

19. Записки, письма, телеграммы, справки местных партийных органов о стенограмме совещания работников центральных газет и журналов по поводу разоблачения космополитов и формалистов : Проект постановления ЦК ВКП(б). *РГАСПИ*. Ф. 17, оп. 132, д. 116.

20. Сірук Н. «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.). Луцьк, 2013. 208 с.

21. Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік. Львів, 2005. 60 с.

22. Стенограмма (оригиналы) совещания интеллигенции г. Львова о серьезных недостатках и ошибках в идеологической работе. 1946 год. *Державний архів Львівської області*. Ф. П. 3 (Львовский обком Компартии Украины), оп. 1, спр. 414.

23. Стенограма выступлення писателів України на приємі секретаря ЦК КП(б)У тов. Кагановича. 19 вересня 1947 року. *ЦДАГО України*. Ф. 1, оп. 23, спр. 4511.

24. Стенограма пленума ССП України, состоявшегося 15 вересня 1947 року. *ЦДАГО України*. Ф. 1, оп. 23, спр. 4512.

25. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : збірник статей. Київ, 1996. 200 с.

26. Україна: друга половина ХХ ст. Нариси історії / редкол.: П. Панченко та ін. Київ, 1997. 352 с.

27. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. 350 с.

28. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ, 2001. 560 с.

29. Шитюк М. Останній сталінський удар: післявоєнні репресії на півдні України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6. Київ, 2002. С. 468–489.

Information about the authors:
Siruk Natalia

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor
Subdivision “Volyn Professional College,
National University of Food Technologies”
Hrushevsky Prospect, 1/223, Lutsk, Volyn region, Ukraine
Tel.: +380507015734
E-mail: siruk.nat@meta.ua

Kushpetiuk Olena

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor,
deputy director of educational work of the
Separate structural subdivision
of the Open International University of
Human Development “Ukraine” Lutsk
Institute of Human Development
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5945-2288>
E-mail: OlenaKushpetiuk@i.ua
Potebni Street 45–17, Lutsk, Volyn region, 112233, Ukraine
Tel.: 0506635664